

CEZARY KOŚCIELNIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Kulturoznawstwa
e-mail: cezkos@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0066-7481>
<https://doi.org/10.14746/h.2024.4.2>

Wyzwania zrównoważonego rozwoju terenów górskich na przykładzie wybranych problemów Tatr Polskich i Zakopanego

*The challenges of sustainable development of mountain areas
in the case of the selected problems of the Polish Tatra and Zakopane*

Abstract. *The phenomenon of the Tatra Mountains is the intensity of the common connection of the unique mountain nature with the cultural heritage of the Podtatrze region. An important issue for the future of the Tatra region is the protection of heritage in a double, it means cultural and environmental dimensions. The text shows the context of sustainable development for this purpose, analyzing selected challenges, including progressive urbanization, “overtourism,” or the effectiveness of heritage protection activities. The article also discusses the possibilities of including the issue of sustainable development in mountain studies, including its philosophical background. In the next step, an analysis of the challenges of sustainable development of the Tatra region appears.*

Keywords: *Tatra Mountains, Zakopane, sustainable development, natural and cultural heritage, mountain studies*

Słowa kluczowe: *Tatry, Zakopane, zrównoważony rozwój, dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe, mountain studies*

Wprowadzenie

Tatry są szczególnym dobrem, niewielkie góry o unikatowej przyrodzie oraz ukształtowana w ich cieniu kultura już od XIX wieku stała się celem i przedmiotem działań ochronnych. Współczesny i do dziś aktualny pozostaje traktat,

a zarazem apel opublikowany w 1913 r. przez Jana Gwalberta Pawlikowskiego pt. *Kultura a natura*¹. Rozprawa ta stanowi manifest pokolenia inteligencji polskiej związanej z Tatrami z przełomu XIX i XX wieku, dla której głównym postulatem jest zachowanie stanu dzikości i nienaruszania przyrodniczego dobrostanu. Pośród postulatów i uwag Pawlikowskiego dotyczących ochrony Tatr jest i prorocze ostrzeżenie, by rozwój gospodarczy nie stał się czynnikiem negatywnie oddziałującym na góry. Wnuk Pawlikowskiego, a zarazem opiekun jego spuścizny intelektualnej i materialnej w postaci „Willi pod Jedłami”, Jacek Woźniakowski opublikował w 1981 r. swój równie profetyczny manifest ekologiczny, wzywając do ochrony i zachowania kategorii *wildness* Tatr². Oba te manifesty wpisują się w długą tradycję i kulturę „ochronnikarską”, wyrażoną słowem pisanym oraz działalnością zarówno społecznikowską, jak i instytucjonalną. O ile nie zmienia ona przedmiotu tychże działań, o tyle zmieniają się podejścia konceptualne oraz instytucjonalne do ochrony przyrody. Współczesnym punktem odniesienia w szeroko pojętych działaniach ochrony przyrody jest koncepcja zrównoważonego rozwoju, będąca holistyczną wizją stosunków człowiek–przyroda, a w wymiarze politycznym i instytucjonalnym ramą dla polityki publicznej.

Celem niniejszego tekstu jest problematyzacja tematu ochrony dziedzictwa w Tatrach w kontekście wyzwań zakreślonych przez zasady zrównoważonego rozwoju, ale także wskazanie filozoficznej perspektywy, dopełniającej formę współczesnej myśli o ochronie przyrody. Polskie Tatry stanowią szczególne dobro dla polskiej i europejskiej historii i kultury. I jakkolwiek brzmiałoby to banalnie, to jednak w świetle niekorzystnych, *resp.* niezrównoważonych działań rozwojowych, status tego regionu, powszechna pamięć o roli Zakopanego w odrodzeniu Polski, znajomość artystycznych dziejów czy liczne miejsca-symbole polskiej kultury znajdujące się na tym terenie zacierają się czy są wypierane przez promocję turystyki oderwanej od tkanki kulturowej³.

Artykuł rozpocznie wątek dotyczący miejsca dla działań ochronnych dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego w koncepcji zrównoważonego rozwoju. Następnie scharakteryzowane zostaną wybrane perspektywy badawcze dla *mountain studies*, w kontekście zrównoważonego rozwoju, z uwzględnieniem perspektywy humanistycznej. W zasadniczej części tekstu pojawi się wątek dotyczący wyzwań zrównoważonego rozwoju w Tatrach.

¹ J.G. Pawlikowski, *Kultura a natura*, w: *idem, O mesjanizmie i konserwatyzmie polskim*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2019.

² J. Woźniakowski, *Jak widzę przyszłość ekologiczną* (pierwotruk 1981), w: *Pisma wybrane*, t. 2. Universitas, Kraków 2011.

³ Przykładem może być nieobecna w masowej pamięci kwestia powołania tzw. „Rzeczpospolitej zakopiańskiej” z „prezydentem” Stefanem Żeromskim. Zob. C. Kościelniak, *34 dni zakopiańskiej niepodległości*, „Rzeczpospolita. Magazyn Plus Minus” z 11.11.2022 r.

1. Założenia teoretyczne i perspektywy badawcze

1.1. Zrównoważony rozwój i ochrona dziedzictwa

W kanonicznym opisie zrównoważonego rozwoju wyróżnia się sprzężenia pomiędzy trzema sferami: środowiska naturalnego, ekonomii oraz społeczeństwa, wskazując na ich wzajemne zależności⁴. Koncepcja zrównoważonego rozwoju wyraża się 17 celami (niegdyś milenijnymi, obecnie występującymi pod nazwą „cele zrównoważonego rozwoju”). Z nich natomiast można wydobyć określone wartości odnoszące się do ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Do wartości wchodzących w skład zrównoważonego rozwoju zalicza się m.in. zachowanie pierwotnego stanu przyrody (zob. cele zrównoważonego rozwoju, takie jak: 13. „Działania wobec klimatu”, 14. „Życie pod wodą”, 15. „Życie na lądzie”) czy dzielenie się odpowiedzialnością w działalności człowiek–przyroda (zob. cele 11. „Zrównoważone miasta i społeczności”, 12. „Zrównoważona produkcja i konsumpcja”). Cele i wartości odnoszone są zarówno do sfery działań w domenie publicznej, jak i w wymiarze etycznym, kształtowania się postaw i światoborazów związanych np. z odpowiedzialną konsumpcją i produkcją⁵. Założenia zrównoważonego rozwoju są istotne ze względu na konieczność ich adaptacji przez instytucje, stanowią one punkt wyjścia do opracowywania dokumentów pozwalających na realizację zadań modernizacyjnych czy dostosowania do wymagań związanych ze zmianą klimatyczną.

Pomimo że w założeniach zrównoważonego rozwoju akcentuje się problematykę środowiskową i gospodarczą, to jednak coraz większą rolę odgrywa w nich kultura. Można tutaj wskazać na wybrane prace badawcze, np. Ernestyna Szpakowska-Loranc w analizie dotyczącej zrównoważonego rozwoju miast dookreśla na osi „środowisko naturalne–społeczeństwo” rolę kultury, wyróżniając dla niej trzy funkcje: morfologię estetyczną, budowanie dziedzictwa oraz tzw. *cultural facilities*⁶. Dobrosława Wiktor-Mach wskazuje natomiast na zwrot kulturowy w zrównoważonym rozwoju, gdzie kultura odgrywa rolę „włącznika (ang. *enabler*) dla zrównoważonego rozwoju”⁷. Rola kultury nie ogranicza się zatem tylko do

⁴ K.W. Robert, T.M. Parris, A.A. Leiserowitz, *What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice*, „Environment: Science and Policy for Sustainable Development” 2005, vol. 47, no. 3, ss. 8–21.

⁵ Por. M. Vogt, *Christliche Umweltethik*, Herder Verlag, Freiburg im Breisgau 2023.

⁶ E. Szpakowska-Loranc, *Multi-Attribute Analysis of Contemporary Cultural Buildings in the Historic Urban Fabric as Sustainable Spaces—Krakow Case Study*, „Sustainability” 2021, vol. 13, no. 11, s. 6126.

⁷ D. Wiktor-Mach, *What role for culture in the age of sustainable development? UNESCO's advocacy in the 2030 Agenda negotiations*, „International Journal of Cultural Policy” 2020, vol. 26, no. 3.

przekazu wartości, ale łączy ona zadania ochrony środowiska oraz dziedzictwa materialnego. Przyjmując taką poszerzoną koncepcję dziedzictwa, należałoby uznać, że pod pojęciem dziedzictwa kulturowego mieszczą się zarówno elementy ściśle kulturowe (materialne i niematerialne), jak i dziedzictwo przyrodnicze (np. pomniki przyrody, krajobraz, tradycyjne funkcje społeczno-przyrodnicze danych miejsc, specyficznie powiązana z przyrodą działalność jak pasterstwo itp.), niosące w sobie potencjał rezerwuaru kulturowego, domagającego się ochrony⁸. Innymi słowy, ochrona dziedzictwa przyrodniczego nie jest już tylko równoległa, ale uwspólniona i na wielu poziomach połączona z ochroną dziedzictwa kulturowego. Traktując o ochronie przyrody, należy brać pod uwagę jej konteksty kulturowe, i przeciwnie, ochrona dziedzictwa kultury musi zakładać troskę o pozostałe w jej obszarze formy przyrody.

Zagadnienie ochrony dziedzictwa w perspektywie zrównoważonego rozwoju zostało również wpisane na mapę idei kształtujących globalną przyszłość przez World Economic Forum. „Heritage and Cultural Sustainability” powiązana jest takimi hasłami jak „wartości” czy „partycypacja obywatelska”, ale także „zrównoważony rozwój”, „bezpieczeństwo międzynarodowe” czy „lasy”. Te ostatnie zaś m.in. z „przyszłością środowiska naturalnego” oraz z „elastycznością i ryzykiem”⁹. Pojawia się tu binarna rozpiętość kategorii „dziedzictwa kulturowego”, które z jednej strony dotyczy wartości związanych z historią, tradycją, kulturą, z drugiej zaś wpisuje się w rozumienie przyrody, działań na rzecz ochrony klimatu oraz protekcji środowiska naturalnego. Przyjmując roboczą definicję tego podejścia jako „zrównoważonego rozwoju dziedzictwa”, można stwierdzić, że w pojęciu tym ujmuje się działania wdrażające długofalową strategię rozwoju dążącą do uwspólnienia chronionych wartości materialnych i niematerialnych, należących zarówno do świata natury, jak i kultury. Celem tychże działań ma być wytworzenie społecznie akceptowanych praktyk protekcyjnych dla danego miejsca, a jednocześnie uwarunkowań dla rozwoju gospodarczo-społecznego lokalnej społeczności, harmonizujących relację między działalnością człowieka a zachowaniem unikatowej postaci przyrody lub jej ochrony przed dalszą degradacją.

Tak zdefiniowane zagadnienie zrównoważonego rozwoju dziedzictwa jest szczególnie istotne dla regionu Tatr i Podtatrza, ze względu na rzadkie połączenie wysoko rozwiniętej kultury zarówno etnicznej, jak i wysokiej, powstałej na Podtatrzu, oraz unikatowej przyrody. Kluczowym czynnikiem jest wielkość geograficzna. Polskie Tatry zajmują powierzchnię 175 km², dla porównania stanowi to ponad 1/3

⁸ Przykładem takiej strategii może być realizowana rewitalizacja rzeki Izary przez Monachium, gdzie przy planowaniu regulacji rzeki brano pod uwagę aktywności społeczne i sportowe przy i w rzece (narty, jazdę konną, spacerowanie, kąpiele itp.). Zob. R. Wulf, D. Schaufuß, *Isar-Plan – Munich*, Department of Civil Engineering, City of Munich, 11th September 2013, https://urban-waters.org/sites/default/files/uploads/docs/isar_plan_munich.pdf [dostęp: 29.11.2024].

⁹ Zob. *Strategic IQ Weforum*, Genewa 2022.

powierzchni Lac Lemana na pograniczu Szwajcarii i Francji (pow. całkowita Tatr to 785 km²). Oznacza to nieporównywalnie mniejszą możliwość oddziaływania gospodarczego niż np. w Alpach, przy zwiększonym ryzyku skutków ubocznych dla wszelkiej innej działalności. Procesy rozwoju infrastruktury oraz Zakopanego w kierunku międzynarodowego, całorocznego kurortu górskiego przybliżają istotne pytania: w jaki sposób zagwarantować temu unikatowemu na skalę Europy, ale przestrzennie niewielkiemu regionowi rozwój zgodny z jego dziedzictwem historycznym? W jaki sposób reagować na przyszłe ryzyka i zagrożenia dla tego regionu? Wreszcie, w jaki sposób przekazywać budujące świadomość społeczną założenia aksjologiczne i kulturowe, niezbędne do zachowania oraz rozwoju terenów z unikalną przyrodą i jak rozwiązywać pojawiające się na tym terenie konflikty? Odpowiedzi na te i podobne pytania muszą opierać się na wiedzy i edukacji, stąd też należy naświetlić zagadnienie: w jaki sposób zunifikować wiedzę o górach, a następnie uczynić ją zasobem dla praktyki społecznej?

1.2. Zrównoważony rozwój a pola badawcze dla *mountain studies*

Góry stanowią przedmiot zainteresowań badawczych wielu dyscyplin. Czy można mówić o ich fuzji i próbie zbudowania wspólnej, interdyscyplinarnej gałęzi wiedzy o górach, *mountain studies*? Nauka i kształcenie w tematyce górskiej rozwijana jest głównie w dyscyplinach biologii i geografii, w państwach regionu alpejskiego. Tematy takie jak „ekologia Alp”, „ekologia krajobrazu górskiego”, „zarządzanie zasobami przyrodniczymi gór” czy odnosząca się do kartografii górskiej „geo-informatyka” formują nie tylko programy badawcze, ale także nowe propozycje edukacyjne, wychodzące poza znaną już ofertę studiów¹⁰. W znakomitej większości są to zatem specjalistyczne studia, kształcące specjalistów, najczęściej do zadań inżynierskich.

Kontekst dla *mountain studies* pojawia się również od strony kulturowej. Elżbieta Dutka używa tego pojęcia, wskazując na obszerną publicystykę i badania literackie nad polskimi Tatrami¹¹. Autorka analizuje zasoby polskiej humanistyki,

¹⁰ Por. studia z zarządzania w terenie górskim prowadzone przez Uniwersytet w Innsbrucku, <https://www.uibk.ac.at/en/programmes/ma-environmental-management-of-mountain-areas/> czy studia z zakresu alpejskich ryzyk naturalnych i ich zarządzaniem prowadzone przez Universität der Bodenkultur w Wiedniu: <https://boku.ac.at/studienservices/studien/master/uh066477/lv-angebot> [dostęp: 26.11.2024]. Przy Carlson Rachel Center LMU w Monachium powstały natomiast studia „Master of Arts in Environment and Society”. Mają one charakter interdyscyplinarny, są odzwierciedleniem humanistycznej wizji zmian klimatycznych i problemów ekologicznych, ale jednocześnie realizują program z zakresu biologii i ekologii przyrodniczej. W ich tworzeniu biorą udział instytucje zajmujące się ochroną natury (Nationalpark Bayerischer Wald) i instytucje kultury (Deutsches Museum).

¹¹ E. Dutka, „Trzy punkty podparcia”. O poznaniu, doświadczeniu i zaangażowaniu w *mountain studies* (na podstawie prekursorskich prac Jacka Woźniakowskiego, Jacka Kolbuszewskiego i Michała Jagiełły), „Świat i Słowo” 2023, vol. 41, nr 2. Autorka proponuje terminy „górologia”,

które jej zdaniem tworzyłyby samodzielny poznawczo zespół wiedzy o górach¹². Nie sposób jednak nie zauważyć, że odnosi się ona do dość wąskiej metodologicznie grupy badań, ale także i publicystyki, mającej raczej porządkujący i historyczny charakter, a do tego powstałych stosunkowo dawno. Tymczasem „humanistyka górską” jest ciągle otwartą na nowe tematy przestrzenią badawczą, nie mogłaby ona zatem ograniczać się tylko do refleksji historycznej.

Humanistyczną perspektywą metodologiczną dla badań górskich może służyć kulturoznawstwo przyrodnicze. Podejście to proponuje interdyscyplinarne badania przyrody w kontekście aktualnych relacji człowiek–natura:

[...] kulturoznawstwo przyrodnicze proponuje się ująć jako pole badawcze w naukach o kulturze, badające wpływ norm, dyrektyw, wartości, habitusów, przekonań w odniesieniu do systemów środowiskowych oraz zoperacjonalizowaną kulturowo wiedzę o przyrodzie w kontekście jej wpływu na system społeczny, na czele z praktyką symboliczną oraz społeczno-ekonomiczną¹³.

Przykładem takich badań jest wieloletni projekt przepływów językowych w terenie alpejskim, badający współczesny kontekst codzienności kulturowej w perspektywie dialektów regionów Alp, w tym także w odniesieniu do przyrody¹⁴. W podejściu kulturoznawstwa przyrodniczego kluczowym aspektem byłoby otwarcie się na kwestie aktualne, w tym etyczne, polityczne, kulturowo-krajo-
brazowe, kulturowo-gospodarcze itp., a jednocześnie zorientowane na refleksję humanistyczną.

Jeśli przyjąć, że problematyka *mountain studies* jest interdyscyplinarna, to za łącznik możliwych perspektyw badawczych może służyć właśnie koncepcja zrównoważonego rozwoju, czy wężiej, zrównoważonego rozwoju dziedzictwa górskiego, całościowo spajająca aktualne wyzwania dla terenów górskich, wskazując jednocześnie na pola badawcze, jakie byłyby istotne dla tego profilu badań.

Punktem wyjścia do zdefiniowania tropów badawczych problematyki górskiej w kontekście zrównoważonego rozwoju będą dwa podstawowe konteksty: pierwszy, społeczno-kulturowy, i drugi, przyrodniczo-gospodarczy (co jest propozycją pewnego modusu ujęcia niewykluczającą innej).

W kontekście społeczno-kulturowym w ostatnich dekadach na Zachodzie nastąpił „zwrot ku naturze”. W powszechnej świadomości człowieka Zachodu natura odbierana jest jako fenomen istotny dla budowania jakości życia. Ten cywilizacyjny czynnik, odchodzący od modelu natury jako poddanej nieokiełznanej ingerencji człowieka,

czy „góroznawstwo”, wydaje się jednak, że nazwa „studia górskie” jest najodpowiedniejsza dla tej propozycji.

¹² *Ibidem*, s. 463.

¹³ C. Kościelniak, *Przyroda w perspektywie kulturoznawczej jako obszar badań*, „Humaniora. Czasopismo Internetowe” 2024, nr 2(46), s. 98.

¹⁴ B. Colcuc, T. Krefeld, *Verba Alpina – bilancio di un progetto*, versione 1, w: *Korpus im Text*, Serie A, 2024.

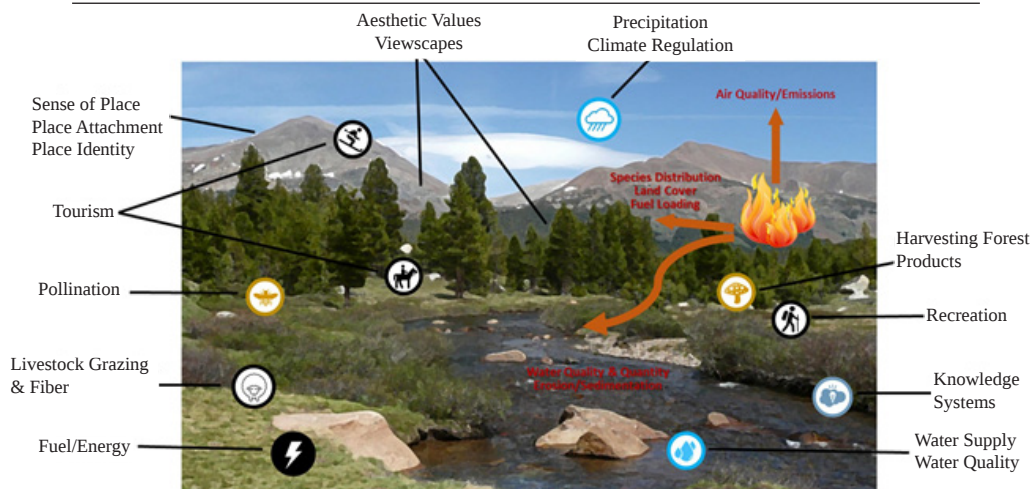
a wychodzącej ku zaakceptowaniu swoistego statusu ontologicznego natury, z jej własnymi prawami i na nowo zdefiniowanymi relacjami człowieka do przyrody, staje się kluczowym aspektem legitymizującym działania protekcyjne w polityce natury. Zatrzymajmy się w tym miejscu na wskazaniu problematyzacji roli natury we współczesnym świecie. W jaki sposób relacja człowiek–natura jest ułożona?

Jedną z ciekawszych odpowiedzi na to pytanie znajdziemy w teorii rezonowania Hartmuta Rosy, w której zaproponował on formułę społecznego stosunku do świata, opierającego się na afektywności¹⁵. Modusami kształtującymi ten stosunek są: afektywność (ktoś lub coś zewnętrznego oddziałuje na jednostkę), odpowiedź jednostki transformująca jej działania oraz nieprzewidywalność przyszłej reakcji, jako otwarcie się na „nieoczekiwanego”. Stosunek do świata (die Weltbeziehung) może zostać kształtowany przez relacje międzyludzkie, fenomeny historyczne, kulturowe i społeczne, ale także przez oddziaływanie natury. Rosa wskazuje, że tzw. głos natury (niem. die Stimme der Natur) jest stosunkowo młodym „wynalazkiem” nowożytności¹⁶. Rezonowanie natury ma zatem silną podbudowę kulturowej zmiany. Rosa wskazuje, że natura jest traktowana jako odpowiadająca człowiekowi, np. zjawiska naturalne, takie jak lawiny, mgły czy promienie słoneczne, są traktowane jako „odpowiadające”, są niejako „oddychaniem świata”. Takie ich odczytanie wynika z „woli bycia przywiązaniem do rezonującej natury w codziennych praktykach”¹⁷. W znaczeniu kulturowym doświadczenie natury staje się powszechnym doświadczeniem kulturowym świata zachodniego, a ona sama jednym ze źródeł rezonancji. Zarysowany przez niemieckiego socjologa stosunek wobec natury odpowiada współczesnemu stylowi życia, „ucieczce w naturę”, modelowi „życia na wsi, pracy w mieście”, projektowaniu miast w taki sposób, by zachować w nich jak najwięcej z naturalnych zasobów czy wreszcie zwrócenie społecznej uwagi na kategorię *wildness*. Brak dostępu do zasobów natury powszechnie ocenia się jako umniejszenie jakości życia. Jeśli przyjąć habitus nowoczesnego życia, to włączenie natury – czy to jako formy aktywności, czy to etycznego i estetycznego czynnika współczesnego światobrazu – jest obecnie czymś oczywistym, a głos natury stał się trwałą częścią współczesnej kultury. Oczywiście zwiększona w ten sposób społeczna aktywność w naturze niesie nowe wyzwania, zwłaszcza owerturnizmu czy nowej ekspansji zagospodarowania przestrzennego, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części artykułu. Hartmut Rosa przyjmuje, że natura jest jednym ze źródeł afektywności, stając się czynnikiem społecznej zmiany: kultura współczesna zaadoptowała przyrodę, przełamując dawny podział kultura vs. natura. Propozycję Rosy można potraktować jako punkt wyjścia do teoretycznych badań nad relacjami człowiek–natura, w kontekście filozoficznym czy socjologicznym, filtrując zagadnienia społeczne przez pryzmat różnorodności tematyki przyrody.

¹⁵ H. Rosa, *Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung*, Suhrkamp, Berlin 2021.

¹⁶ *Ibidem*, s. 455.

¹⁷ *Ibidem*, s. 458.

Rysunek 1. Ekosystem górskich dóbr i usług

Źródło: J. Vukomanovic, T. Steelman, *A Systematic Review of Relationships Between Mountain Wildfire and Ecosystem Services*, Springer Nature B.V. 2019.

W kontekście społeczno-gospodarczym źródłem inspiracji dla *mountain studies* będzie odniesienie do problematyki zrównoważonego rozwoju w górach. W Europie kluczowym dokumentem w tym zakresie pozostaje podpisana w 1991 r. Konwencja Alpejska, regulująca relacje człowiek–gospodarka–Alpy¹⁸. Konwencja Alpejska bazuje na celach zrównoważonego rozwoju, co czyni ją czytelną i możliwą do przetłumaczenia na działania projektowane w innych niż alpejskie terenach górskich. Ustalenia Konwencji obejmują teren ponad 390 000 km², zamieszkały przez 65,8 mln ludzi, przy czym potrzeby i interesy większości państw alpejskich są w najistotniejszych sprawach zbieżne.

W materiałach ONZ przyjmuje się szereg funkcji gór, które mają potrójne zastosowanie: dla przyrody, dla gospodarki i dla kultury (rys. 1).

Wśród koniecznych do ochrony funkcji gór można wymienić takie jak rezerwar, a zarazem regulacja ochronna wód, zasoby mineralne, zasoby leśne, różnorodność flory i fauny. Do kulturowych aktywności gospodarczych natomiast należą m.in. tradycyjne pasterstwo i produkcja produktów spożywczych, wartości powi-

¹⁸ Zob. *Rahmenkonvention. Leitprinzipien für ein nachhaltiges Leben in den Alpen* (Konwencja Alpejska), 1991, <https://www.alpconv.org/de/startseite/konvention/rahmenkonvention/> [dostęp: 29.11.2024]. Warto zaznaczyć, że Polska, Czechy, Słowacja, Ukraina, Rumunia, Węgry i Serbia podpisały w 2003 r. Konwencję Karpacką, jednakże konsekwencje operacyjne tego dokumentu sprowadzają się do działań o niewielkim znaczeniu rozwojowym, głównie ze względu na czynniki geopolityczne – państwa członkowskie Konwencji Karpackiej w większości nie mają uwspólnionych interesów w „polityce górskiej”. Dodatkowym aspektem są uwarunkowania geograficzne – Alpy łączą geograficznie państwa Konwencji Alpejskiej, natomiast państwa karpackie takiego związku nie mają.

zane z turystem, sportem i kulturą niematerialną. Funkcje przyrodniczo-kulturowe splatają się ze sobą, tym samym pojawiają się potencjalne pola konfliktu między tym, co miałyby być chronione, a tym co miałyby być rozwijane. Najczęstszym polem konfliktu jest relacja między przemysłem turystycznym a ochroną pierwotnego charakteru danego ekosystemu, ale także skala produkcji, która w warunkach górskich jest zwykle rozwinięta w niewielkim stopniu.

Tym, co może być rozwijane jako temat przyszłości, jest zrównoważona produkcja energii, opierająca się na założeniach niskiej emisyjności. Tereny górskie dają możliwość użycia wody i słońca do produkcji energii, w tym także hydroenergii z przepływającej wody¹⁹. W 2021 r. w regionie alpejskim pozyskano 187 TWh energii, co stanowi 14% zapotrzebowania²⁰.

Drugim elementem w kontekście przyszłości jest rola gór jako rezerwuaru wody²¹. Kryzys związany z ociepleniem klimatu jest odczuwalny w Europie poprzez zmniejszanie się zasobów wody i potrzebę wprowadzenia działań retencjonowania wody. W przypadku gór pojawia się zjawisko podwyższania się linii śniegu, a w związku z tym mniejszego zasilania w wodę cieków wodnych.

Implementacja zrównoważonego rozwoju w górach zwykle ma postać tzw. dobrych praktyk. Przykładem mogą być działania Deutsche Alpen Verein, które zajmuje się promocją czystych gór, wspiera projekty OZE w schroniskach, generalnie działa na rzecz wprowadzania rozwiązań proklimatycznych. Poważnym wyzwaniem jest utrzymanie polityki zrównoważonej turystyki, przy jednoczesnym utrzymywaniu turystyki masowej. Problem ten występuje obecnie niemalże w każdym zakątku Europy już nie tylko z górką przyrodą unikatową, ale także w miejscach o niższej atrakcyjności turystycznej.

1. Wybrane problemy zrównoważonego rozwoju w Tatrach i Zakopanem

Od XIX wieku Zakopane zmieniało swoją funkcję. Było kurortem sanatoryjnym, stolicą sportów zimowych czy sztuki, z czym wiązały się różne mitologie miasta²². Współczesne dylematy ochrony dziedzictwa Tatr zostały sformułowane już

¹⁹ *Why mountains matter for energy. A call for action on the sustainable development goals (SDGs)*, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1918sdgs_and_mountains_energy_en.pdf [dostęp: 26.11.2024].

²⁰ E. Ellefsen *Hydropower Review Alp Region 2021 and Outlooks for 2022*, tekst blogowy, <https://www.energyquantified.com/blog/hydropower-review-alp-region-2021-and-outlooks-for-2022> [dostęp: 29.11.2024].

²¹ *Why mountains matter for forest and biodiversity. A call for action on the sustainable development goals (SDGs)*, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1915SDGs%20and%20mountains_forests%20and%20biodiversity_en.pdf [dostęp: 26.11.2024].

²² Zob. K. Krupa, *Analiza mitu Zakopanego przez pryzmat twórczości Rafała Malczewskiego w świetle nauk o kulturze*, niepublikowana praca magisterska, Poznań 2024.

kilkadzieści lat temu, nie tracąc na aktualności. Jacek Woźniakowski w tekście z 1967 r. wskazuje na zagrożenia ochrony przyrody Tatr, które niestety urzeczywistniły się ponad 50 lat później: „Wszyscy rozsądni ludzie zgadzają się dzisiaj, że wyśmiewani kiedyś „ochroniarze” mieli świętą rację. Tatry są za małe, aby zniszczyć je bezmyślnymi inwestycjami, stanowią zbyt wielki skarb, byśmy się go mieli po głupiemu pozbywać”²³. Współczesne Tatry kojarzą się z masową turystyką, w ogólnopolskich mediach czy na licznych fanpage’ach tatrzańskich donosi się nawet o mniej poważnych lawinach i wypadkach, raportuje się weekendowe korki na drodze nr 47 (tzw. Zakopiance), natomiast mikroklimat kulturowy i artystyczny pozostaje w cieniu. Tym bardziej jednak należałoby powtórzyć pytanie Jacka Woźniakowskiego, jak „uprzystępnic góry, jednak nie jarmark górski”?²⁴ Pytanie to pozostaje naglące w obliczu coraz to bardziej intensywnych działań komercyjnych i to nie tylko w dziedzinie turystyki.

W kontekście tatrzańskim dylemat zrównoważonego rozwoju pomiędzy wyborem tego, co powinno być zachowane, a tego, co powinno być rozwijane, nie jest specjalnie trudny ze względu na specyfikę regionu. Przywołując jeszcze raz Jacka Woźniakowskiego, który w tekście z 1952 r., opublikowanym ponad 70 lat temu, pisał o specyfice Tatr, odczytujemy współczesną diagnozę:

W Szwajcarii jedni twierdzą, że trzeba robić rezerwat przyrody, inni chcą budować hotel, a jeszcze inni urządzać tor bobslejowy, nietrudno ich pogodzić: miejsca jest dosyć dla każdego. U nas miejsca jest niewiele, a opinie w sprawie jego wykorzystania – rozmaite. Nie da się wszystkich zadowolić. Trzeba wybierać, a wybór może nieraz decydować nie tylko o roli Tatr w dzisiejszych czasach, lecz także o tym, w jakim stanie przekażemy nasze góry przyszłemu pokoleniom. Toteż zdanie sobie sprawy z tego, jaką stosujemy hierarchię, jest na naszym terenie, niezmiernie, szczególnie ważne²⁵.

Woźniakowski formułuje niepopularny postulat „antymaksymalistyczny”, mianowicie ograniczona przestrzeń Tatr nie pozwala na rozwinięcie każdej działalności, interesy zderzają się z hierarchią wartości, w konsekwencji ograniczając te pierwsze. Wartości „ochronnikarskie” wobec przyrody i kultury mają na Podtatrzu, jak już wspomniano wcześniej, tradycję zaczynającą się od XIX wieku, jeśli przyjmie się działania ochronne przyrody poczynione przez hr. Władysława Zamoyskiego czy Jana Gwalberta Pawlikowskiego²⁶. Choć obecne czasy charakteryzują się świadomością, ładem prawnym, możliwościami technologicznym itd., to jednak zagrożenia niezrównoważonego rozwoju regionu pozostają nie mniejsze, by nie powiedzieć, że są większe aniżeli w przeszłości. Poniżej wymienionych zostanie kilka z nich, jakkolwiek stanowiących reprezentatywny obraz problemu.

²³ J. Woźniakowski, *Jeszcze Kasprowy*, w: *Pisma wybrane*, t. 2, Universitas, Kraków 2011, s. 430.

²⁴ *Ibidem*, s. 431.

²⁵ J. Woźniakowski, *Tatry*, w: *Pisma wybrane*, t. 2, Universitas, Kraków 2011, s. 420.

²⁶ Zob. A. Wodziczko, *Zasługi naukowe Jana Gwalberta Pawlikowskiego na polu ochrony przyrody*, Drukarnia Związkowa, Lwów 1939.

a) Postępująca urbanizacja Zakopanego i ryzyko zerwania z architektonicznym i urbanistycznym dziedzictwem oraz kulturą krajobrazu miasta

Kultura architektoniczna Zakopanego ma tradycję, którą – jak pisał o tym Zbigniew Moździerz – można już liczyć w wiekach²⁷. W mieście pojawiły się inicjatywy ochrony architektonicznego dobrostanu, przede wszystkim Park Kulturowy Krupówki funkcjonujący od 2016 r. Tradycyjną dominantą architektoniczną Podtatrza pozostaje styl zakopiański Stanisława Witkiewicza, który jest punktem odniesienia również do współczesnej architektury stolicy Tatr, wyrażając się często w interesujących propozycjach projektowych²⁸. Jak podają Ewa Węclawowicz-Gyurkovich i Róża Godula-Węclawowicz, architektura zakopanego nawiązująca do Witkiewicza jest „tradycją wynalezioną” [...], procesualną, czyli modyfikowaną i reinterpretowaną w nowych realiach kulturowych²⁹. Potencjał inwestycyjny w nieruchomości i pewna stopa zwrotu nakładów wywołują presję dotyczącą budowy nowych inwestycji, często dla celów komercyjnych i z minimalizacją warunków estetycznych. W efekcie pojawia się potrzeba ochrony już nie tylko poszczególnych obiektów, ale także wybranych i szczególnie cennych dla kultury dzielnic Zakopanego (np. Kazimierz Kuśnierz i Dominika Kuśnierz-Krupa postulują wpisanie całej dzielnicy Parcele Urzędnicze do rejestru zabytków nieruchomych)³⁰. Warto zauważyć, że presja komercyjnych inwestycji ogranicza możliwości rozwoju miasta, w tym mieszkalnictwa, które poprzez wywindowane ceny jest dla mieszkańców Zakopanego trudno dostępne. Takie działanie sprzyja niezrównoważonemu rozwojowi miasta, coraz bardziej zależnego od jednej, dominującej funkcji turystycznej.

Pomimo że w Zakopanem został przyjęty miejscowy plan zagospodarowania, to jednak w dalszym ciągu pojawiają się próby ingerencji w porządek architektoniczny. Warto wskazać na przypadek wielokondygnacyjnego apartamentowca budowanego w otulinie Tatrzańskiego Parku Narodowego (TPN) przy Dolinie Białego. Inwestycja ta została wstrzymana przez Nadzór Budowlany i prawdopodobnie będzie stała jako szpecący okolicę pustostan. Innym, niezabudowanym miejscem jest Bachledzki Wierch, z którego zachowany zostaje widok na Tatry,

²⁷ Zob. Z. Moździerz, *Architektura i rozwój przestrzenny Zakopanego 1600–2021*, MT, Zakopane 2021.

²⁸ T. Biernot, *Rola stylu witkiewiczowskiego w rozwoju architektury Zakopanego do roku 1939*, rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska, Kraków 1984.

²⁹ E. Węclawowicz-Gyurkovich, R. Godula-Węclawowicz, *Tradycja i współczesność w architekturze Zakopanego. Wybrane aspekty*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 67, s. 69.

³⁰ K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, *Zakopane – in defence of cultural landscape – clerks' parcels*, „Technical Transactions” 2018, vol. 115, issue 7.

będący miejscem spacerowym. Również i tam podejmowane są próby rozpoczynania nielegalnych budów. Jeszcze innym wyzwaniem jest stawianie domków bez pozwoleń (według nowelizacji prawa budowlanego, zgodnie z którą budynki mieszkalne do 70 m² można stawiać bez pozwolenia, „na zgłoszenie”). Większość z nie zrównoważonych krajobrazowo czy nielegalnych inwestycji wyłapywana jest dzięki aktywności społecznej, co świadczy w tym przypadku o sile oddolnego czynnika społecznego.

b) Zjawisko overtourismu („nadturystyki”) i umasowienie turystyki tatrzańskiej

W latach pandemicznych, pomimo licznych ograniczeń, Podtatrze odwiedziło niemalże 5 mln turystów rocznie. Media raportowały kuriozalne sytuacje, jak korki na szlakach czy też tłumy wchodzących do takich miejsc jak Morskie Oko czy Dolina Kościeliska, ale także centrum Zakopanego. W badaniu przypadku nadturystyki w rejonie Tatr i Zakopanego Piotr Majdak, Adrianna Maliszewska i Zygmunt Kruczek zauważyli, że kumulują się tam wszystkie negatywne efekty tego zjawiska, począwszy od korków i zatłoczenia na szlakach, poprzez problemy z dostarczeniem usług, a kończąc na zawyżonych cenach produktów pierwszej potrzeby³¹.

Z jednej strony otwarcie na ruch turystyczny gwarantuje stabilność dochodów przedsiębiorców w branży turystycznej oraz samorządu, z drugiej strony zupełnie niszczy tkankę użytkowania turystycznego przyrody, która traci przez to swoje unikatowe walory oddziaływania oraz zamienia turystyzm górski w masową, niepodlegającą warunkom jakościowym działalność lokującą się w sferze rozrywki masowej. Poważnym problemem Zakopanego jest brak przeciwdziałania temu zjawisku, by nie powiedzieć, że występuje jego milcząca akceptacja. Z pewnością przyczynił się do tego organizowany przez osiem lat przez TVP „Sylwester Marzeń”, który w żaden sposób nie był przystosowany do parku kulturowego przy Równi Krupowej. Pośrednio sprzyjają temu relatywnie tanie koszty wypoczynku pod Tatrami, nieporównywalne z cenami w podobnych kurortach w Europie, zaczynając od Tatr Słowackich, a kończąc na Alpach. Wreszcie czynnikiem zachęcającym pozostaje symboliczna cena biletu wejścia do TPN oraz darmowa pomoc TOPR-u (po stronie słowackiej służba ratunkowa działa odpłatnie, co wymaga wykupienia ubezpieczenia). Stratą z nadturystyki jest również, wspomniana wcześniej, nierównowaga między funkcjami turystycznymi a miejskimi, ze względu na niższą jakość codziennego życia mieszkańców³². W tym miejscu należałoby zdefiniować

³¹ P. Majdak, A. Maliszewska, Z. Kruczek, *Unveiling the Impact of Over-tourism: A Case Study on Zakopane, Exploring Symptoms, Effects, and Strategies for Sustainable Management*, „European Research Studies Journal” 2023, vol. XXVI, issue 4, s. 889.

³² Spadek jakości życia przekłada się również na wyludnianie się Zakopanego. Zob. M. Szkodziński, *Zakopanemu ubywa mieszkańców. Gdzie uciekają górale i mieszkańcy spod*

jeszcze jedno zagrożenie: turystyka masowa nie odnosi się do specyfiki danego miejsca, tylko „macdonaldyzuje przemysł wolnego czasu”, dając turystom podobne atrakcje, jak w innych miejscach. Symbolem tego działania jest np. tzw. dom do góry nogami, który pojawia się we wszystkich miejscowościach turystycznych, w tym i w Zakopanem. Oznacza to zagrożenie dla turystyki kulturowej, która w takiej sytuacji powinna być zabezpieczona dodatkowymi działaniami i narzędziami wsparcia rozwoju i zaakcentowania obecności w takich warunkach.

c) Problem organizacji ruchu samochodowego pod Tatrami

Pochodną powyższego jest problem ze zwiększonym ruchem samochodowym, co powoduje kłopoty z osiągnięciem celu, jakim jest zrównoważony rozwój miast. W okresie szczytu w sezonach letnim i zimowym poważnym wyzwaniem pozostaje organizacja ruchu samochodowego, dotyczącego szczególnie przyjeżdżających do Zakopanego turystów. Próbę rozwiązania problemu dojazdu do Morskiego Oka podjął TPN, organizując internetową rezerwację parkingu. Warto jednak zauważyć, że nie zmniejszyło to ruchu, dawne „busiki” dowożące turystów zostały zamienione na autobusy³³. Rozwiązania takie jak parkingi buforowe oraz wzmocnienie komunikacji miejskiej są jednym z największych wyzwań dla utrzymania nie tylko standardów regulacji ruchem, ale także zagwarantowania czystego powietrza. Problem rozwoju przestrzennego Zakopanego pojawił się już na początku XX wieku, w dwudziestolecie międzywojennym powstała koncepcja W–B, czyli trasy Witów–Bukowina, która miała stać się osią urbanistyczną dla potrzeb obsługi społeczno-gospodarczej Podtatrza³⁴. Z tym problemem łączy się dywersyfikacja ruchu turystycznego, w tym współpraca ze stroną słowacką, która dysponuje zaawansowaną infrastrukturą turystyczną i komunikacyjną, także kolejową. Temat ten jest na tyle obszerny, że powinien stać się przedmiotem osobnego studium, jednak wydaje się, że możliwości tej współpracy nie są obecnie wykorzystane, o czym świadczy m.in. dysproporcja frekwencji na szlakach polskich i słowackich Tatr.

d) Zwiększenie znaczenia kulturowego dziedzictwa Zakopanego i Tatr

Unikalne dziedzictwo materialne, w postaci zabytków architektury, sztuki, miejsc pamięci, obiektów związanych z historią sportu, w świetle masowej turystyki wymaga wzmocnienia znaczenia i widoczności, jako obecności w świadomej turysty-

Tatr?, <https://gazetakrakowska.pl/zakopanemu-ubywa-mieszkanow-gdzie-uciekaja-gorale-i-mieszkanicy-spod-tatr/ar/c1-18650515> [dostęp: 24.11.2024].

³³ *Ponad 2,5 mln osób nad Morskim Okiem. Zalew turystów w Tatrach*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Ponad-2-5-mln-osob-nad-Morskim-Okiem-Zalew-turystow-w-Tatrach-8798359.html> [dostęp: 26.11.2024].

³⁴ Zob. A. Böhm, *Zarys początku planowania przestrzennego na terenach górskich*, „Architektura. Czasopismo Techniczne” 2009, z. 10.

ce, tak aby stało się ono dominującą częścią krajobrazu kulturowego Zakopanego oraz punktem odniesienia dla strategii turystycznej. Potrzebne jest wytworzenie sytuacji rezonowania dziedzictwa kulturowego Zakopanego, innymi słowy, relacji afektywnej, oddziałującej zarówno na przybywających, jak i mieszkających na Podtatrzu. Istotne byłoby zatem wzmocnienie „imaginarium” regionalnej natury i kultury, stanowiące fundament dla zbudowania sfery przekonań pozwalających na zachowanie kultury krajobrazu, w połączeniu z dziedzictwem kultury materialnej. Szczególną rolę odgrywają tutaj nie tylko muzea państwowe, ale także małe rodzinne muzea prywatne, miejsca na szlaku architektury drewnianej oraz dziedzictwo niematerialne, szczególnie dobrze znana i opisana kultura muzyczna Tatr.

e) *Mountain studies*. Nauka i edukacja w procesie implementacji zrównoważonego rozwoju w regionie Podtatrza

Ostatnim wyzwaniem jest zbudowanie wspólnego zasobu wiedzy – naukowej, eksperckiej, społecznej, pozwalającego na skonstruowanie zasobu będącego punktem wyjścia do implementacji praktycznych rozwiązań. Wśród przeszkód stojących na drodze do implementacji rozwiązań zrównoważonego rozwoju są: (1) konflikt interesów wynikający często z niezrozumienia stanowisk stron i braku wiedzy na temat zagrożeń dla dziedzictwa; (2) brak właściwej deliberacji sporu prowadzonego w trybie ekskluzywistycznym, wykluczającym część stron z debaty czy ignorującym potrzeby, przede wszystkim gospodarcze; (3) rozproszenie wiedzy o praktykach ochronnych czy praktykach rozwoju dziedzictwa i systemach reakcji na zagrożenia. Początkiem w przekroczeniu powyższych i innych ograniczeń powinien być ośrodek badawczy i edukacyjny, sprzęgający w jedną całość różne problemy. Analiza tej problematyki, a nawet przygotowanie projektu studiów w tej materii mogłyby służyć jako narzędzie pozwalające pokonać powyższe przeszkody, przede wszystkim budując porozumienie pomiędzy interesariuszami, ale także dając szansę na problematyzację poszczególnych interesów i zbudowanie sfery przekonań, a następnie argumentacji mogącej mieć wpływ na oddziaływanie strategiczne. W koncepcji edukacji zrównoważonego rozwoju dużą wagę przykładają się do wiedzy nieeksperskiej oraz takiej, która ma zarówno zakorzenienie, jak i odniesienie do lokalnej tkanki społecznej. Celem nie jest sama produkcja wiedzy, ale jej implementacja dla wspólnoty. Dlatego rolę lokalnych instytucji nieakademickich byłoby np. prowadzenie warsztatów czy innej formy zajęć z praktykami w zakresie kontekstu ochrony dziedzictwa materialnego i niematerialnego terenów górskich, natomiast do zadań instytucji kształcenia profesjonalnego należałoby edukacja przyszłych praktyków w instytucjach lokalnych.

Podsumowanie

Koncepcja zrównoważonego rozwoju często jest przyjmowana jako biurokratyczna nakładka, nierzadko nieracjonalnie komplikująca sprawy. Patrząc na nią z innej perspektywy, jako propozycję przeglądu problematyki środowisko-ekonomiczno-kulturowej, może ona stać się interesującym narzędziem do zbudowania koncepcji modernizacyjnej regionu. Jej globalna uniwersalność pozwala na porównanie, korektę, czy adaptację praktyk z różnych miejsc, co pozwala np. uczyć się na cudzych doświadczeniach. Zrównoważony rozwój łączy również perspektywy środowiskową czy naturalną z kulturową, co pozwala połączyć je na polach potrzeb i aktywności społecznej. W przypadku terenów górskich występują dodatkowe wyzwania i ryzyka, jak nadturystyka czy specyficzna forma produkcji gospodarczej – a w ramach zrównoważonego rozwoju tym bardziej może być pomocnym narzędziem. W przypadku Tatr Polskich dochodzi wyzwanie, jakim jest ochrona dziedzictwa rozumianego jako wspólne dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe. Ostatnie dekady to intensywny rozwój Tatr i Zakopanego, ale także pojawienie się nowych problemów i wyzwań zagrażających pierwotnemu stanowi regionu i jego tożsamości. Analiza wybranych problemów i zagrożeń wskazuje, że rozwój musi uwzględniać wieloczynnikowe konsekwencje, które nie mogą być sprowadzone jedynie do rachunku ekonomicznego zysku i strat.

Potrzebne jest nowe spojrzenie na zrównoważony rozwój Tatr i Zakopanego. Udało się zrealizować kilka ważnych celów (np. wprowadzono komunikację miejską czy modernizację energetyczną, głównie dzięki geotermii), jednocześnie pojawiły się nowe, równie poważne wyzwania, które powinny znaleźć odpowiedź zarówno koncepcyjną, jak i polityczną. Szczególną rolę w tym procesie odgrywa sfera wiedzy, w tym nowoczesnej, zorientowanej interdyscyplinarnie humanistyki i nauk społecznych, które będą jednocześnie wytwarzały ramy metodologiczne oraz opracowywały aktualne tematy badawcze.

Literatura

- Biernot T., *Rola stylu witkiewiczowskiego w rozwoju architektury Zakopanego do roku 1939*, rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska, Kraków 1984.
- Böhm A., *Zarys początku planowania przestrzennego na terenach górskich*, „Architektura. Czasopismo Techniczne” 2009, z. 10.
- Colcuc B., Krefeld T., *Verba Alpina – bilancio di un progetto*, versione 1, w: *Korpus im Text*, Serie A, 2024.
- Dutka E., „Trzy punkty podparcia”. *O poznaniu, doświadczeniu i zaangażowaniu w mountain studies (na podstawie prekursorskich prac Jacka Woźniakowskiego, Jacka Kolbuszewskiego i Michała Jagiełły)*, „Świat i Słowo” 2023, vol. 41, nr 2.

- Kościelniak C., *34 dni zakopiańskiej niepodległości*, „Rzeczpospolita. Magazyn Plus Minus” z 11.11.2022 r.
- Kościelniak C., *Przyroda w perspektywie kulturoznawczej, jako obszar badań*, „Humaniora. Czasopismo Internetowe” 2024, nr 2(46).
- Krupa K., *Analiza mitu Zakopanego przez pryzmat twórczości Rafała Malczewskiego w świetle nauk o kulturze*, niepublikowana praca magisterska, Poznań 2024.
- Kuśnierz K., Kuśnierz-Krupa D., *Zakopane – in defence of cultural landscape – clerks’ parcels*, „Technical Transactions” 2018, vol. 115, issue 7.
- Majdak P., Maliszewska A., Kruczek Z., *Unveiling the Impact of Over-tourism: A Case Study on Zakopane, Exploring Symptoms, Effects, and Strategies for Sustainable Management*, „European Research Studies Journal” 2023, vol. XXVI, issue 4.
- Moździerz Z., *Architektura i rozwój przestrzenny Zakopanego 1600–2021*, MT, Zakopne 2021.
- Pawlikowski J.G., *Kultura a natura*, w: *idem, O mesjanizmie i konserwatyzmie polskim*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2019.
- Robert K.W., Parris T.M., Leiserowitz A.A., *What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice*, „Environment: Science and Policy for Sustainable Development” 2025, vol. 47, no. 3.
- Rosa H., *Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung*, Suhrkamp, Berlin 2021.
- Strategic IQ Weforum*, Genewa 2022.
- Szpakowska-Loranc E., *Multi-Attribute Analysis of Contemporary Cultural Buildings in the Historic Urban Fabric as Sustainable Spaces—Krakow Case Study*, „Sustainability” 2021, vol. 13, no. 3.
- Vogt M., *Christliche Umweltethik*, Verlag Herder, Fryburg Bryzgowijski 2023.
- Węclawowicz-Gyurkovich E., Godula-Węclawowicz R., *Tradycja i współczesność w architekturze Zakopanego. Wybrane aspekty*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 67.
- Wiktor-Mach D., *What role for culture in the age of sustainable development? UNESCO’s advocacy in the 2030 Agenda negotiations*, „International Journal of Cultural Policy” 2020, vol. 26, no. 3.
- Wodziczko A., *Zasługi naukowe Jana Gwalberta Pawlikowskiego na polu ochrony przyrody*, Drukarnia Związkowa, Lwów 1939.
- Woźniakowski J., *Jeszcze Kasprowy*, w: *Pisma wybrane*, t. 2, Universitas, Kraków 2011.
- Woźniakowski J., *Jak widzę przyszłość ekologiczną*, w: *Pisma wybrane*, t. 2, Universitas, Kraków 2011.
- Woźniakowski J., *Tatry*, w: *Pisma wybrane*, t. 2, Universitas, Kraków 2011.

Źródła internetowe

- DAV, *Klimaschutz in den DAV-Sektionen*, 2015, https://www.alpenverein.de/chameleon/public/6220008f-9ab0-74c1-88e1-24a6b5a25b29/Klimaschutz-in-den-DAV-Sektionen_26059.pdf [dostęp: 12.12.2022].
- Ellefsen E., *Hydropower Review Alp Region 2021 and Outlooks for 2022*, 2022, tekst blogowy, <https://www.energyquantified.com/blog/hydropower-review-alp-region-2021-and-outlooks-for-2022> [dostęp: 29.11.2024].

- Ponad 2,5 mln osób nad Morskim Okiem. Zalew turystów w Tatrach*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Ponad-2-5-mln-osob-nad-Morskim-Okiem-Zalew-turystow-w-Tatrach-8798359.html> [dostęp: 24.11.2024].
- Rahmenkonvention. Leitprinzipien für ein nachhaltiges Leben in den Alpen (Konwencja Alpejska)*, 1991, <https://www.alpconv.org/de/startseite/konvention/rahmenkonvention/> [dostęp: 29.11.2024].
- Studia z zakresu alpejskich ryzyk naturalnych i ich zarządzaniem prowadzone przez Universität der Bodenkultur w Wiedniu, <https://boku.ac.at/studienservices/studien/master/uh066477/lv-angebot> [dostęp: 26.11.2024].
- Studia z zarządzania w terenie górskim prowadzone przez Uniwersytet w Innsbrucku, <https://www.uibk.ac.at/en/programmes/ma-environmental-management-of-mountain-areas> [dostęp: 26.11.2024].
- Szkodziński M., *Zakopanemu ubywa mieszkańców. Gdzie uciekają górale i mieszkańcy spod Tatr*, <https://gazetakrakowska.pl/zakopanemu-ubywa-mieszkancow-gdzie-uciekaja-gorale-i-mieszkancy-spod-tatr/ar/c1-18650515> [dostęp: 24.11.2024].
- Vukomanovic J., Steelman T., *A Systematic Review of Relationships Between Mountain Wildfire and Ecosystem Services*, Springer Nature B.V. 2019.
- Why mountains matter for energy. A call for action on the sustainable development goals (SDGs)*, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1918sdgs_and_mountains_energy_en.pdf [dostęp: 26.11.2024].
- Why mountains matter for forest and biodiversity. A call for action on the sustainable development goals (SDGs)*, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/1915SDGs%20and%20mountains_forests%20and%20biodiversity_en.pdf [dostęp: 26.11.2024].
- Wulf R., Schaufuß D., *Isar-Plan – Munich*, Department of Civil Engineering, City of Munich, 11th September 2013, https://urban-waters.org/sites/default/files/uploads/docs/isar_plan_munich.pdf [dostęp: 29.11.2024].

